

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет
Факультет української філології
Кафедра української мови

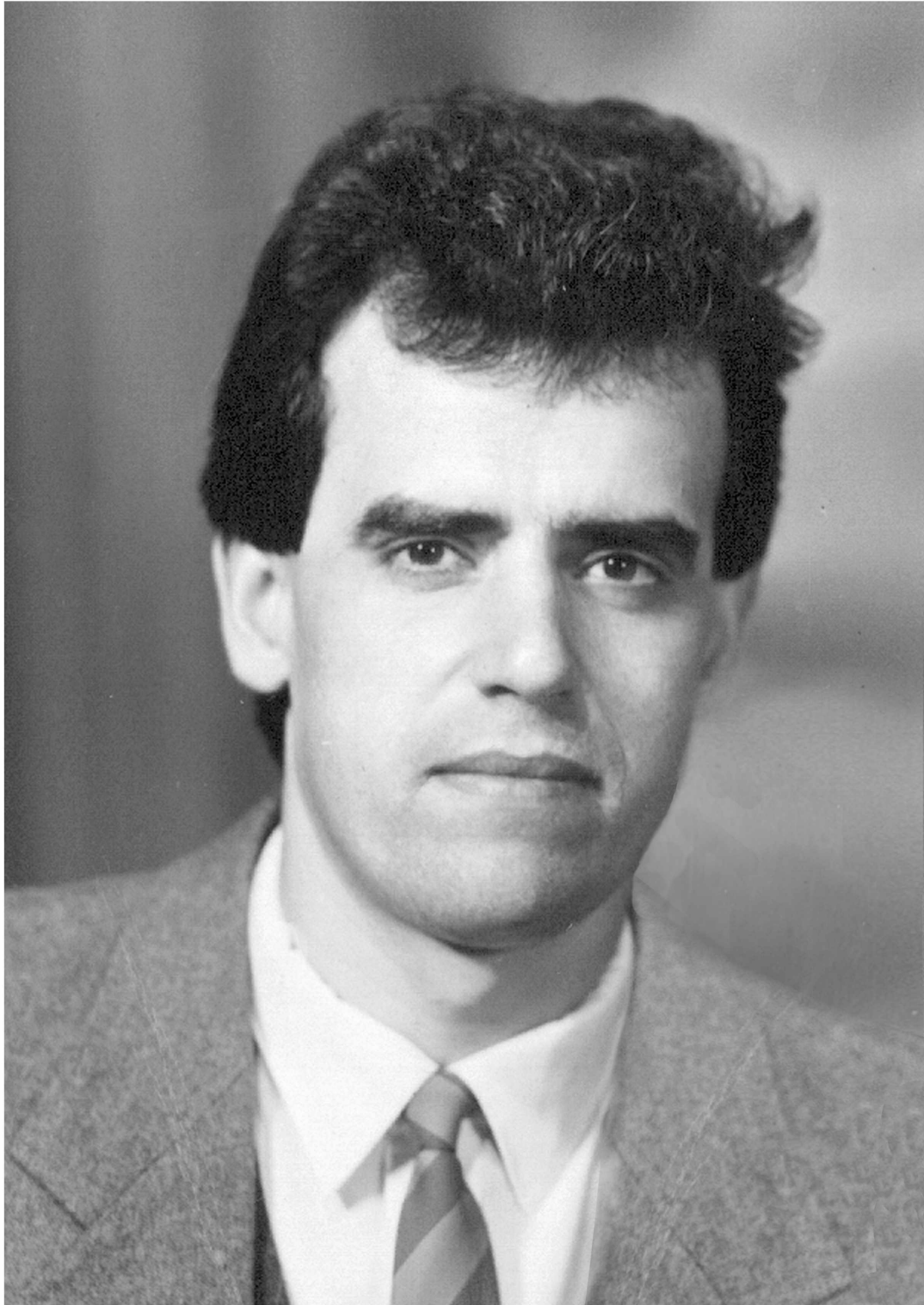
Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри

Матеріали Міжнародної наукової конференції

5–6 листопада 2009 року

Кривий Ріг
«Видавничий дім»
2009

*Світлій пам'яті
Олександра Васильовича Царука
присвячується...*

01.08.1961 – 13.08.1999

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ СУЧАСНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ, ПСИХОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

УДК 811. 161. 2

Ю. О. Арешенков

КОНЦЕПТ «ХАТА» В ПОЕТИЧНОМУ ІДІОСТИЛІ Т. ШЕВЧЕНКА

Арешенков Ю. О. Концепт «хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка.

У статті простежується внутрішній та інтертекстуальний механізм концептуалізації одного з найбільш частотних іменників поетичного мовлення Т. Шевченка, показано відмінність семантичних структур його індивідуально-авторського та загальномовного варіанту.

Ключові слова: концепт, семантична структура слова, тематичне поле, конотація.

Areshenkov Y. O. The concept of "house" in a poetic idiosyle of T. Shevchenko.

The internal and intertextual mechanism of conceptualization one of the most frequent nouns of the Shevchenko poetic speech is revealed, semantic structures show differences to individually and common language variant.

Key words: concept, semantic structure of words, thematic field, connotation.

Центральне місце слова у структурі поетичного тексту є загальноновизнаним, адже, за вдалим порівнянням О. Блока, «кожен вірш – покривало, напнуте на вістря кількох слів». Лексичні елементи, що посідають ключову позицію в системі семантичних зв'язків художнього тексту (ключові слова), як правило, набувають статусу стрижневого слова, тобто опорного слова тематичного поля. Тематичні слова, розміщені на сильних позиціях, стають основою семантичної домінанти як образного стрижня твору. Типологія опорних лексичних елементів, їхня функціонально-семантична характеристика, конфігурація самих тематичних полів – усе це може бути цінним джерелом для опису ідіолекту і суттєво доповнювати загальну картину мовотворчості того чи того митця.

Важливим компонентом образно-тематичної константи художнього тексту, безперечно, стають концептуально навантажені лексеми. Метою статті є вияв художньо-естетичного потенціалу лексеми *хата* як етнокультурного концепту української мови в поетичних текстах Т. Шевченка.

Увага лінгвістів до концептуалізованої лексики стала помітною відносно недавно, і в мовознавстві досі немає усталеного термінологічного визначення концепту. Найбільш удалим видається розуміння концепту як об'єкта ідеального світу, що має ім'я та відображає культурно зумовлені уявлення людини про дійсність [6, 181]. На відміну від точних, наукових понять як елементів терміносистеми, концепти постають як поняття буденної свідомості, «людські поняття». Будучи лінгвокультурним феноменом, концепт належить мисленню лінгвокреативному, а не власне

логічному, результатом якого стає поняття. Якщо в значенні поняття присутній лише сигніфікативний компонент, то в структурі концепту обов'язково з'являється компонент конотативний, що містить насамперед етнічно зумовлене сприйняття та оцінку певних реалій.

У своїй роботі ми виходимо з тези, що характер конотацій, зумовлений етнокультурним фактором, може також модифікуватися фактором суб'єктивним, коли йдеться про творчість митців слова. На підтвердження цього спробуємо проаналізувати функціонально-семантичні особливості лексеми *хата* в поетичних текстах Т. Шевченка. Ставимо собі завдання виявити ті компоненти семантичної структури, які створюють індивідуально-авторський зміст концепту та спрямовуються на реалізацію художньо-естетичного задуму.

За словником-довідником «Знаки української етнокультури», лексема *хата* (*хатина*) має значення: «сільській одноповерховий будинок»; також «кімната в ньому»; також «хатне господарство» [2, 616]. Мовокраїнознавчий словник-довідник «Україна в словах» подає дещо відмінні тлумачення: 1. Невеликий житловий, переважно дерев'яний будинок. 2. Внутрішнє житлове приміщення такого будинку. 3. Родина, люди, які живуть, перебувають в одному такому приміщенні. 4. Квартира (розм.) [7, 294], які практично повторюють визначення «Великого тлумачного словника сучасної української мови» [1, 1340].

Для лінгвостилістичного аналізу, очевидно, більш цікавим є той етнокультурологічний коментар, що супроводжує лексикографічний опис, і з якого довідуємося, що «споконвіку хата у великій повазі», вона є «уособненням родинного вогнища, благополуччя, гостинності, волі, незалежності» [2, 616]. Автори «Мовокраїнознавчого словника-довідника» відзначають: «Хата» в українській культурі – це символ космічного зв'язку зі Всесвітом, домівки, сімейного затишку, родинного вогнища, рідної землі, батьківщини» [7, 295]. Зразу ж зауважимо, що певні конотації розглядуваного концепту генетично або функціонально пов'язані з шевченковою мовою, на що вказують і подані В. Жайворонком ілюстрації до словникової статті: *В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля, Благов у Бога тільки хату, одну хатиночку в гаю* [2, 616].

Утвердження «хати» («свої хати») як символу волі, незалежності, власне – державності, безперечно, базується на фольклорному, міфологемному підґрунті (пор.: *Своя хата – своя правда; Чужа хата не гріє; В своїй хаті кожний пан* і под.). Т. Шевченко зумів піднести міфологему-символ до рівня ідеологеми, світоглядної категорії, що претендує на роль української національної ідеї, про що докладніше йтиметься далі. Ось як говорить про це філософ та фольклорист І. Мойсеїв: «Саме в «Кобзарі» уперше знаходимо ту ліричну, медитативну палкість, яка воліє, покладає, стверджує предмет свого жадання як даність,

справжність, абсолют. Отже, відкрито «хату» як парадигму особистісної свідомості, осердя істини інтимно-заповітної» [5, 158].

Щоби простежити генезу цього перетворення, побачити, як прирощувався той додатковий смисл, який, власне, і визначив наявну смислову структуру, необхідно виявити бодай деякі параметри функціонування лексеми *хата* в усьому корпусі текстів. Певне уявлення про контекстуальну специфіку іменника *хата* можуть дати матеріали словника «Поетичне слово Кобзаря» [4], з якого видно, що як компонент атрибутивної конструкції він посідає 11 позицію за ступенем функціональної навантаженості, тобто в порядку зменшення кількості поставлених відповідно до нього слів-ознак. Причому в цьому ряду *хата* єдиний іменник з власне предметним значенням (перша десятка має такий вигляд: *дитина, людина, мати, син, земля, очі, серце, сльози, дівчина, душа*).

Мовностилістичні параметри субстантива значною мірою визначаються характером прикметникової дистрибуції. За кількістю творів, у яких ужито певний атрибут, перед ведуть прикметники *нова* (6 творів), *чужа* (5), *весела* (4), *біленька* (4), що свідчить про загальну позитивну конотативність лексеми *хата* в ідіолекті Т. Шевченка. Активне використання слова *білий* (стосовно хати – виключно *біленька*) безпосередньо сприяє концептуалізації означуваного поняття, бо білий колір має виразну сакральну символіку і пов'язується в національній свідомості з чистотою, святковістю, святістю [3, 105].

Якщо зважувати на функціональну семантику цієї назви житлового будинку, то в аналізованих творах *хата* найчастіше служить для вираження просторової локалізації описуваних подій: *коло хати, біля хати, в хаті* і под. Найближчі до неї слова-локативи – *село, гора, поле, могила, степ*. Принагідно зауважимо, що іменник *могила* відзначається як високою частотністю, так і виразною концептуальною функціональністю в ранніх поезіях та творах періоду «Трьох літ». Антонімічність пари *хата: могила* дає конкретний поштовх для осмислення динаміки розвитку наскрізних тем, мотивів та образів протягом усього творчого життя поета, а з огляду на наше завдання це є підтвердженням значної ролі концепту в художньо-образній системі загалом. Ясна річ, що найбільш потужні механізми семантичних зрушень діють на текстовому рівні. Методика виявлення тематичних полів та визначення семантичної домінанти дозволяє простежити ці процеси та краще пізнати приховані смисли.

Відомо, що в художньому тексті структура полів-мікротем великою мірою визначається функціонально-семантичними параметрами та концептуальними компонентами лексичного значення слова. Синтагматичні зв'язки найбільш виразно простежуються у творах, де слово постає як цілком окреслений художній образ. У нашому випадку такими творами є насамперед два вірші з циклу «В казематі»: шедевровий

«Садок вишневий коло хати...» та менш відомий «Рано-вранці новобранці...», що є своєрідним сюжетним продовженням попередньої поезії. У «Садку» хата – центр зображуваного світу. Хата – це насамперед родина: *сім'я, мати, дочка, діточки*. Хрестоматійна інтерпретація змісту твору – зображення ідилічного сільського життя. У наступній поезії картина докорінно міняється: щаслива *хата* (2 слововживання) стає сумною *пусткою* (4 слововживання), життя обернулося трагедією. Тема хати продовжується в поемі «Княжна», що хронологічно заступає цикл «В казематі», і в якій знаходимо нову опозицію: *білі хати: почорнілі палати*. І зразу після цього («Мені тринадцятий минало...») – ще одна грань концепту, а саме: *хата-рай*.

«Щільність» та активність розроблюваного образу на малому часовому відтинку, очевидно, має свої літературознавчі пояснення. Ми ж простежуємо генеалогію формування семантико-концептуального поля з елементом *хата* від цих творів, бо, як вже зазначалося, саме тут починає чітко проявлятися художньо-естетична окресленість цього образу.

Нагадаємо, що тематичними словами, тобто смисловими компонентами тематичного поля, можуть ставати слова, пов'язані між собою синонімічними, родо-видовими, семантико-тематичними та антонімічними відношеннями. Крім того, у лінгвостилістичному аналізі повторювані елементи автоматично набувають пріоритетності при побудові лексичних ланцюжків.

Візьмімо для прикладу вірш «Садок вишневий коло хати...». Що потрапляє в концептуальне поле стрижневого слова *хата*, крім названих *сім'я, мати, дочка, діточки*? Це насамперед *дівчата* (2 слововживання), *садок, соловейко* (2 слововживання) – слова, які конкретизують образ, але водночас розгалужують його семантичний вектор. Уже тут простежується діалектика розвитку концепту, коли «захоплені» в силове поле опорного слова елементи з периферійними значеннями починають послаблювати домінуючі семи. У динаміці це може призводити до того, що саме стрижневе слово втрачає свій статус і разом з усім рядом потрапляє у сферу більш потужного поля.

Такі перетворення можна виявити поза межами окремого твору, бо в рамках закінченого тексту подібна трансформація неможлива за визначенням. У своєму дослідженні ми виходимо з передбачення, що тематичні поля художнього тексту не лише мають індивідуалізовану структуру, але й від твору до твору зазнають певних модифікацій як у будові, так і в семантиці.

Для аналізу ми брали ті твори, де виразно простежувався лексичний ланцюжок слів, тематично близьких концепту «Хата», а саме: 1) «Садок вишневий коло хати...»; 2) «Сонце заходить, гори чорніють...»; 3) «Мені тринадцятий минало...»; 4) «Немає гірше, як в неволі...»; 5) «Зацвіла в долині червона калина...»; 6) «У нашій раї на землі...»; 7) «Не молилася за

мене...»; 8) «Якби ви знали, паничі...»; 9) «І досі сниться: під горою...»»; 10) «Поставлю хату і кімнату...»; 11) «Тече вода з-під явора...»; 12) «Зійшлись, побрались, поєднались...»; 13) «Чи не покинуть нам, небого...». Розподіл тематичних слів за окремими творами має такий вигляд (цифри в колонках виражають частоту вживання конкретного слова в конкретному творі):

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	Усього
<i>хата</i>	3		2		1	2	5	11	4	1	1	1	2	33
<i>раї</i>			2		2	1	2	8		3			1	19
<i>сад</i>	1	1	1	1			1			2	1	1	1	10
<i>гаї</i>		1	1		2			1			1	1		7
<i>зоря</i>	1	3		1		1								6
<i>мати</i>	3			2		3	1	2	1	1	1			14
<i>дитина</i>				3	2	2		2	1	1		1		12
<i>дівчина</i>	2		1	2	2									7
<i>пташка</i>		1			1	1								3

Із таблиці видно, що хоч слово *хата* має найвищий індекс частотності, з погляду категоріальної семантики важливішою є лексема *раї*. Лексеми *мати*, *дитина*, *дівчина* пов'язані із значенням «родина» безпосередньо, *сад* і *гаї* актуалізують локативну сему значення «будинок», а от слова *пташка* і *зоря* мають опосередковані зв'язки з семантичним полем «Хата» і разом з лексемами *сад* і *гаї* утворюють мікротему «Природа». Таким чином, маємо право говорити власне про два мікрополя – «Родина» та «Природа». І тоді стає очевидною роль лексеми *раї*, яка інтегрує їх як категоріальне опорне слово нової семантичної домінанти.

Перше зближення семантично далеких слів зафіксовано в поезії «Сова» (травень 1844), де вжито пряме порівняння: *В хаті, як у раї! У подальшому образ хати динамічно розвивався, поглиблювався, та найвиразнішу концептуалізацію значення «щастя, родинне благополуччя» спостерігаємо у вірші «Зацвіла в долині червона калина...» (перша половина 1849) і наступному за ним «У нашій раї на землі...». Ряд попередніх творів, зокрема «Садок вишневий коло хати...», «Сонце заходить, гори чорніють...», «Мені тринадцятий минало...», «Немає гірше, як в неволі...», об'єднаних спільною темою «хати-раю», ніби готує читача до сприйняття прямого поетового звернення – *Якого ж ми раю // У Бога благаєм?* («Зацвіла в долині червона калина...»), бо *У нашій раї на землі // Нічого кращого немає, // Як тая мати молодая // З своїм дитяточкам малим* («У нашій раї на землі...»).*

Використання у знаменитому «Якби ви знали, паничі...» художнього прийому заперечення – *Не називаю її раєм // Тії хатиночки у гаї...* – посилює і закріплює модифікаційний ланцюг *хата*→*родина*→*щастя*→*раї*.

Перебравши на себе функцію опорного слова концептуально-тематичного поля, слово *рай* не лише стає контекстуальним синонімом *хати*, але й стає образним заміником понять «щастя», «життя», «світ», пор.: *Та недовго сонце гріло, // Недовго молилось... // Запекло, почервоніло // І рай запалило.* <...> *Чому Господь не дав дожити // Малого віку у тім раю* («Мені тринадцятий минало...»); *Такії, Боже наш, діла // Ми творимо у наших раї // На праведній твоїй землі! // Ми в раї пекло розвели...* (« Якби ви знали, паничі...»).

Ще однієї важливої авторської конотації концепт «Хата» набуває у творах останнього періоду життя поета. Можна стверджувати, що тут спостерігаємо певну сконцентрованість усього його особистісного уявлення про щастя, світ, життя та власну долю. Найбільш адекватним відповідником авторському значенню слова *хата* у використовуваних контекстах може бути поняття «Мрія». Від уперше поетично сформульованого прохання про крихту щастя для себе в поезії першої половини 1850 року (а) «Не молилася за мене...», а потім художньої конкретизації своїх мрій у хрестоматійному (б) «Поставлю хату і кімнату...» (вересень, 1860) до заключного твору «Кобзаря» (в) «Чи не покинуть нам, небого...», у якому мрія про хату-рай стає заповітною, – такими є етапи перетворення й ускладнення семантичної структури індивідуально-авторського варіанта концепту «Хата». Ось як це виглядає на прикладах:

(а) *А я так мало, небагато // Благов у Бога. Тільки хату, // Одну хатиночку в гаю... <...> Я тільки хаточку в тім раї // Благов і досі ще благаю, // Щоб хоч умерти на Дніпрі, // Хоч на малесенькій горі.*

(б) *Поставлю хату і кімнату, // Садок-райочок насаджу. // Посиджу я і походжу // В своїй маленькій благодаті // Та в одині-самотині // В садочку буду спочивати. // Присняться діточки мені, // Веселя присниться мати, // Давне-колишній та ясний // Присниться сон мені!..*

(в) *... У раю, // Неначе над Дніпром широким. // В гаю – предвічному гаю, // Поставлю хаточку, садочок // Кругом хатини насаджу...*

І в цих, і в усіх попередніх творах, що розглядалися, наявна спільна семантична домінанта – «Рай: хата, сад, гай; мати, дитина, дівчина». Вона й стала тим психолінгвістичним підґрунтям, на якому відбулися семантичні зрушення найбільш важливих його лексичних компонентів – іменників *хата* і *рай*. Слово *рай* стає повноцінним контекстуальним синонімом з огляду на обидва конотативних компоненти концепту «Хата»: 1) щастя, родинне благополуччя, 2) держава, суспільне благополуччя.

Отже, у шевченковому поетичному словнику концепт «Хата» відіграє важливу ідейно-естетичну роль, особливо у творах, написаних після ув'язнення. У контексті конкретних творів лексема *хата* найчастіше стає компонентом концептуально-семантичного поля «Рай», у результаті чого починають актуалізуватися оказіональні конотації «щастя»,

«щасливе життя». У творах останнього періоду життя концепт «Хата» набуває ще одного індивідуально-авторського значення – «заповітна мрія». Національно-мовний концепт «Хата» в поетичному ідіостилі Т. Шевченка має специфічно-авторський зміст, найсуттєвішим ідеологемним елементом якого стає конотація «власна держава», а у складі тематичного поля «Рай» – «щасливе життя (у власній державі)». На концептуальному рівні образу хати протистоїть образ могили, що відкриває новий аспект дослідження поетичного слова Кобзаря й осмислення його художньо-естетичного та ідейно-філософського спадку.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2003. – 1440 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Жайворонок В. В. Український психотип у мовотворчості Тараса Шевченка / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 2009. – № 3-4. – С. 104 -112.
4. Меншиков І. І. Поетичне слово Кобзаря: [словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій] / І. І. Меншиков, Н. В. Підмогильна. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 206 с.
5. Мойсеїв І. Рідна хага – категорія української духовності / Ігор Мойсеїв // Сучасність. – 1993. – № 7. – С. 151-163.
6. Стилистический энциклопедический словарь русского языка. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 696 с.
7. Україна в словах: [мовознавчий словник-довідник]. – К.: ВЦ «Просвіта», 2004. – 704 с.

УДК 811.161.2'373.611

О. Л. Білка

ЗООМОРФІЧНА МЕТАФОРА У СТРУКТУРІ БІОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ

Білка О. Л. Зооморфічна метафора в структурі біологічної лексики.

У статті проаналізовано зооморфічну метафору в біологічній термінології. Розглядаються метафори з напрямом перенесення на рослину, рибу, комаху, птаха, амфібію, ссавця, людину. З'ясовано, що основою семантичного перенесення виступають реальні властивості тварин: зовнішній вигляд, будова частин тіла, поведінка, особливості харчування, місце паразитування.

Ключові слова: зоонім, зооморфізм, зооморфічна метафора.

Bilka O. L. The zoomorphic metaphor in the structure biological vocabulary.

In the article a zoomorphism metaphor is analysed in biological terminology. Metaphors are examined with sending of transference to the plant, fish, insect, bird, amphibian, mammal, man. It is found out, that the real properties of zoons come forward basis of semantic transference: original appearance, structure of parts of body, conduct, features of feed, place of parasitizing.

Key words: zoonim, zoomorphism, zoomorphism metaphor.

У наукових студіях останніх десятиліть українські мовознавці приділяють велику увагу питанням, що стосуються становлення й розвитку галузевої лексики загалом і термінологічної зокрема. Однією з актуальних проблем є з'ясування ролі метафори у формуванні наукової термінології. Цій проблемі присвячені праці Н. Арутюнової, О. Вербицької, О. Винник, Т. Гончарової, Х. Дацишин, І. Колеснікової, І. Кочан, Е. Лапині,